

խարդաւանեց եղկելիներու բազմութիւն մը. և անոնց անուներ վատ ու մռայլ՝ միայն անէծք ժառանգեց:

Բայց որքան խուսկ, որքան սէր, որքան համբոյր պաշտելիներուն. անմահ իրենց անունը կեանքի գրքին մէջ քանդակուած, անմահութեան բոյրով խնկարկուած Ս. Զոհին հետ՝ նախատիպ իրենց ինքնամատոյց զոհերուն: Ղեւոնդ ու Վարդան անբաժան իրենց ուխտով՝ անմեկնելի կը մնան երկնքի մէջ ալ երանութեամբ, և երկրիս վրան՝ հայ սրտերու մէջ պաշտուած:

Վարդան Ս. Սահակի գրկէն առաւ Աւետարանը, զայն իրեն հետ տարաւ Շաւարշանի դաշտը և մինչեւ երկինք, ինչպէս կ'երգէ ժողովրդական բանաստեղծը.

Աւետարան ու խաչն առիր

Տարիր երկինք բարձրացուցիր,

որ հայ ժողովուրդը այդ անմատոյց բարձրութեան վրայ տեսնէ իր հայրերու հաւատքն ու զայն պաշտէ ի գին իր արեան:

* * *

Յորեկեան տարին կը նշողէ լոյսի շաւղը: Ղեւոնդ ու Վարդան իրենց փառքի կայանէն մատնանիշ կ'ընեն ամէն հայու՝ աղբիւրը լոյսին:

Ուխտական տարի է, ուխտական կտակներու տօն, հարկ է ամէն հայ ուխտի դիմէ հոն՝ ուր են սրբազան հոգիները Ղեւոնդի, Վարդանի ու իրենց քաջերուն:

Սահակ — Մեսրոպ աննախանձ ամէն հայու կը կարկառեն Հայ Գիրը ոսկի, որուն ներքեւ կայ կենդանի բարրաբոր Աստուծոյ՝ անջնջելիօրէն կտակուած մարդուն. և ան կը ճաճանչէ յաւերժօրէն լոյս և ջերմութիւն:

Աստուածային Գրքի անսպառ աղբիւրէն արբեցան մեր հայրերն և անմահացան, ան կազմեց օրինազիրքը հայ քաջերուն. անիկա պէտք է ըլլայ կանոնը ամէն անոնց որ կը սիրեն ազատութիւնը իրոյն, սրբութիւնը հայրենիքին, ինչպէս Ղեւոնդ, ինչպէս Վարդան՝ հաւատարիմ աշակերտներ Սահակ — Մեսրոպեան ոսկեղէն դպրոցին:

— Լոյսի տօն, ոսկեղէն դար: Եւ որքան

պերճաւիայլ ոսկի՝ այդ բառերն հնչուն, այդ լեզուն բիւրեղ, այդ արուեստն ամենազան:

— Լոյսի տօն՝ նաեւ Նահատակներու յիշատակը. Լոյսի տօն և հաւատքի դար: Եւ հոն որքան արիւն, ինչպիսի՜ յաղթանակ, ինչպիսի՜ պսակ և անմահութիւն:

Բայց միթէ հայ ոսկեղէն լեզուն արտաքին՝ փայլը լոկ և հնչականութիւնը, կամ անոր ներդաշնակութիւնն ու պերճանքը վարեց, մղեց հայ սրտերը մարտի և արեան, և շահեցուց այդքան փառք և անմահութիւն...

Ոչ մէկ համեմատութիւն երկուքին միջեւ: Գեղարուեստական բարձր արժէքը

«Գրդէ զմիտս յամպ գեղեցկին

Ոչ մինչ յերկինս՝ ուր հոգին»

պիտի ըսէր Ալիշան:

Եւ ստուգիւ, նիւթապաշտ մարդիկ կըրնան շլանալ ոսկի տապանակէն միայն, ուսկից անդին ուրիշ ո՛չ մէկ բան գիրենք կը հետաքրքրէ. այդպէս են եւ անգիտակից մանուկները որոնց մասին կը կարեկցինք միայն: Բայց Վարդան ու իր ընկերները ոսկի հանդերձանքին ու շքեղութեան ներսը գտնուող ամենահամ և անմահունակ մանանայէն էր որ հրապուրեցան, և անոր ի գին՝ տուին ինչ որ ունէին ամէնէն թանկագին. արիւն և կեանք:

Վստահ ենք, հետեւաբար, թէ զաղափարապաշտ հայ ժողովուրդն ալ այսօր, «Թագունի թարգմանութեանց» ի ազգային մշակոյթի և գեղարուեստական բոլոր ձիրքերուն և հմայքներուն փառաբանութեան մէջ՝ պիտի ողջունէ, հաւատայ և երկրպագէ այն վարդապետական աստուածային ճշմարտութեանց՝ որ հոն կը պահուին, որոնց դաւանող ու վկաներ եղան Վարդանանք ու մեր դարաւոր բոլոր նահատակները: Ճշմարտութիւններ՝ որոնք միայն կրնան լուսաւորել և երջանկացնել հայ ցեղն համօրէն, ինչպէս յղացան և ծրարեցին զոյգ անմահ ծնողները հայ Ոսկեղէն դարուն, հայերէն Ս. Գրքին և հայ Նահատակներուն՝ ՍԱՀԱԿ—ՄԵՍՐՈՊ:

ԽՄԲ.

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ

ԿԸ ԴԱՌՆԱՅ Ի ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

1. — ՇԱՏ անգամ ըսուած էր ինձ. Դուն ալ տեսութիւն մը չպիտի՞ յայտնես Խորենացոյն նկատմամբ: Բայց այս խնդիրն այնչափ քննուած ու քրքրուած է, և իւր մասին գրուածներն այնքան ընդարձակ տեղ կը գրաւեն գրադարանաց մէջ, որ ես չպիտի ուզէի աւելի եւս բարդել ու բարդել տալ, որպէս զի ընթերցողը չստիպուէին կրկնել Հ. Ալիշանի հետ. «Մենք այդպիսի գրուածներ կարգալէ այլ ձանձրացանք»։ Աստուծոյ գլխաւոր նիւթը՝ Մովսիսի աւանդածին պատմական արժէքը չէ. այս խնդիրն արդէն լուծուած վերջացած է. և մեր ունինք այժմ — ու պիտի մնայ — Հայոց պատմութիւն մը՝ նոր, իրական, հանուած զանազան հաւատարիմ աղբիւրներէ, և մեծագոյն մասամբ հիմնովին տարբեր անոր շարագրածէն: Այլ այն՝ թէ ո՞վ և ե՞րբ յօրինեց է այդ մատենանք:

Բոլոր գրական աշխարհը գիտէ այսօր՝ թէ հայ ու եւրոպացի հեղինակաւոր մտքեր այդ գիրքը ժամանակի սանդղամատներէն տարին իջուցին մինչեւ թ. դար. և ոչ ոք կը համարձակի այսուհետեւ զայն որոնել էր դարու մէջ, իւր վրայ ծիծաղ չհրաւիրելու համար: Այս պատճառաւ իմ վերանազիրս ծանր է, կը զգամ զայդ, և նոյն իսկ յանդուգն՝ պիտի ըսեն զայն տեսողներն առաջին ակնարկով: Իմ նախաբարբառ պատասխանս այս է. բանասիրութիւնը չմիաբանեցաւ տակաւին որոշ ժամանակի մը շուրջ. այլ շրջեցուց զԽորենացին դարէ դար: Եթէ ունենար ու ցոյց տար այդ մասին դրական ու վճռական փաստեր, ամէն մարդ պիտի համոզուէր ու լռէր: Ընդհակառակն պայքարը վերջ չունի այդ ճակատին վրայ. ապացոյց՝ թէ

խնդիրն այնչափ դիւրաւ լուծանելի չէ, և ոչ ալ արդէն լուծուած, ինչպէս իւրաքանչիւր բանասէր կարծեց՝ երբ զբաղեցաւ անով ու պարզեց իւր տեսութիւնը: Դրօշ մը չէ որ կը բանայ իմ բերանս ալ սոյն բանախօսութեան մէջ. զիս կարդացողներ լաւ գիտեն՝ որ բանասիրութեան ճակատին վրայ իմ դրօշս անաչառութիւնն է: Կրնամ սխալիլ. բայց աչառել՝ ինձ համար չէ:

Արդարեւ գեղեցիկ ու հզօր զէնք մ'է քննադատութիւնը, երբ սակայն կը զրուհուի ատակ ձեռներու մէջ: Այն ժամանակ նա կը հիմնուի լոկ փաստերու վրայ, որով իւր ըսածն համոզիչ և ընդունելի կը դառնայ ամենուրեւ: Բայց երբ յանուն քննադատութեան ամէն զլխէ տոանձին ձայն մը կ'ելնէ, երբ այդ ձայներուն շարժիչ կը լինի՝ ուրիշներէ տարբեր բան մ'ըսելու բաղձանքը միայն, և երբ այդ ձայներն աւելի զիրար կը հերքեն քան զԽորենացին, կը նշանակէ՝ թէ քննադատութիւնը բաւական լայն տեղ չունի այդ ձայներուն մէջ:

2. — Եւ սակայն կարեւոր է քննադատութիւնը: Ունինք այսօր աւանդութիւններ՝ ազգային կամ եկեղեցական՝ մեր անցելոյն վերաբերեալ, որոց մէջ պատմութիւնը չէ որ կը խօսի միշտ: Ունինք հին մատենագրութիւն մը, որոյ մէջ կան և գրուածներ՝ յանուն այս կամ այն անձանց, որոնք բնաւ չեն տեսներ իրենց այդ գործերը: Անշուշտ ոմն մարմաջը կ'ունենայ կերտելու կրօնապատմական անգոյ պատահար մը, եկեղեցական կանոնաց շարք մը, կամ վարդապետական ճառ մը,

ոյժ տալու համար գաղափարի մը, և կ'ուզէ՝ որ ազգէն ընդունուին. բայց ո՞վ կը նայէր իւր երեսին: Հարկ էր ուրեմն անոնց հետ կապել հին Հարց պատկառելի անուններէն մին, որոց առջեւ բոլորը պիտի խոնարհէին: Քաղաքակրթութիւնն ու ճշմարտութեան սէրը կը պահանջեն այսօր մեզմէ քողագերծել այդ ամէնը, և զտել ու մաքրել մեր անցեալը կեղծէն, ժամանակներն ու անձինքն իրենց իսկական երանգով տեսնելու համար. ահանջ չղնելով նոյն իսկ երբ մոլեռանդ սգիտութիւնը բողոքներ բարձրացնէ: Յայսմ իսկ է ստոյգ ազգասիրութիւնն ալ. զի ազգասիրութիւն մը, որ կ'ուզէ հիմնուած մնալ ստին ու կեղծին վրայ, սուտ ու կեղծ է ինքն եւս: Գեղեցիկ ու գովելի է ուրեմն քննադատութեան այդ դերը:

Բայց մեր բանասէրը ատով չգոհացան, և մատնանշեցին պատմիչներ եւս՝ որ իրենց տարիները կը մաշեցնեն հաւաքելու ազգիս անցելոյն իրական ու ցանկալի յիշատակները, և կամ նկարելու իրենց ապրած ժամանակին կարեւոր մէկ դրուագը: Կը քրտնին, կը շարագրեն, կը հիւսնեն՝ արդիւնաւոր գործ մը կատարելու գիտակցութեամբ. և յետոյ կ'ենեն անոր ճակատին կը դրոշմեն ուրիշ հին անուն մը, Մովսէս Խորենացւոյ մը, Եղիշէի մը, և այլն. որպէս թէ ամօթալի բան մը լինէր իրենց աշխատութիւնը. ճիշդ ինչպէս մանր տղայը կը վարուին, յանցանք գործելով ու զայն ուրիշ վրայ ձգելով: Կամ պահելով իրենց անունը, կը փոխադրուին ի Ե դար, ուստի իրապէս հեռի ապրած են: Կամ թէ մատենան կ'ընին չարանախանձ գաղափարովի մը ձեռքը, և կը փոխէ հեղինակին բնիկ անունը, կամ ուրիշ բան մ'ալ միասին:

Կը խորհիմ՝ որ իրենց վաստակն ուրիշ տալու անձնագոհութիւնն յանձնչալիտի առնուին մեր բանասէրը, որ նոր ու լաւագոյն բան մ'ըսելու արդիւնքն իրարմէ կը խլեն. ոչ ալ Ղազար, Սերէոս, Ղեւոնդ և այլք, որ պահեցին իրենց անունը սեպհական երկերու վրայ: Չեմ ըմբռներ նա եւ՝ թէ հետագայ անձինք ինչ

հաշիւ ունէին մաքրելու հիներու հետ, որպէս զի անոնց անուններն իրարմով փոխանակէին: Այսպիսի տեսութիւնը մտքի խաղեր են, բայց ոչ քննադատութիւն, ինչպէս մեր կ'իմանանք այդ արուեստը:

Սակայն այն ինչ զրքի մէջ մատենագրին անձին ու ժամանակին հետ անհաշտ տեղեկութիւնը կամ գաղափարներ կան, կ'ըսուի: Կ'ընդունիմ. բայց մի՞ թէ չէ՞ կարելի գանոնք յետամուտ համարիլ: Ո՛չ, այլ հարկ է հեղինակն ու ժամանակն ալ տեղափոխել, որպէս զի քննադատութեան կարողութիւնն ամբողջովին ի յայտ գայ: Եւ անոնց ծրագրին մէջ՝ փոխադրելի դարը կը կանխէ բան զփաստերը, որոնք դարուն հետ կը պատշաճեցուին, ու փոխանակ պատճառի արդիւնք կը դառնան: Եւ հեղինակներն հլութեամբ կ'ոստոտեն դարէ դար, և բանասէրը ուր ալ դնեն զանոնք՝ ծափեր կը խլեն, բաւական է որ աւանդութեան դրած տեղէն հեռի լինի, և խոր ազդեցութիւն գործէ հասարակութեան վըրայ: Այդ նախնիք եթէ հօս մնացած լինէին, իրենք եւս պիտի շփոթէին ու մոռնային՝ թէ երբ են ապրեր:

3. — Իմ այս դիտողութեանց առիթ ընծայեց Խորենացւոյն վերջին ցնցողին Հ. Մանանդեանի նոր հրատարակութիւնը, «Խորենացւոյն առեղծոյսի լուծումը»¹, որոյ երեւումն ողջունուեցաւ արդէն հայ մամուլէն, յետ ենթարկուելու Երեւանի մէջ Մշակութի Պատմութեան Հաստատութեան դատաստանին: — Պիտի ներէ ինձ նոյն հաստատութիւնը, որ իւր անունը կը հասցնեմ՝ ընթերցողիս հասկանալի ընելու համար: — Ոչ մտադրութիւն և ոչ ժամանակ ունիմ մխրճելու հօս այդ խնդրոյն բոլոր բարդութեանց մէջ, և զննելու մի առ մի Խորենացւոյն շուրջ յարուցուած իրական կամ կարծեցեալ դժուարութիւնը, որոց համար հատոր մը պէտք էր: Բանախօսութիւն մ'է միայն զոր պիտի ընեմ ես՝ առթիւ այս աւուր նուիրական յիշատակին, յորում կը մեծարենք պատ-

1. Երեւան, 1934:

մահօր երիցագոյն ընկերաց նահատակութիւնը:

Թէ Խորենացւոյն մէջ կան ինչ ինչ ծանօթութիւնք անմիաբան Ե դարուն հետ, ամէն կասկածէ վեր է: Դասագիր մ'էր այն, յորում ընդօրինակողը համառօտիւ յաւելեր են երբեմն իրենց ունեցած տեղեկութիւնը, լրացնելու համար զայն: Ես ինքս նշմարած եմ զանազան կետեր, և ըստ առթին գուման նաեւ մատնանշած: Զոր օրինակ՝ մեր այրուբներն ձայնաւորաց գիւտը միայն կը վերագրուի հօս Մեսրոպայ՝ ըստ գրչագրաց ոմանց, փոխանակ 13 բաղաձայնից և 2 ձայնաւորաց, ինչպէս ես եմ հաստատած¹: Այսպէս և ուրիշներ:

Զպիտի անդրադառնամ նա և այլոց պահանջած կամ կարծած բոլոր ապաժամուութեանց, որոնք կրնան հերքելի կամ ընդունելի լինել, և երկրորդ պարագային հաստատել բնագրին կրած խանգարումները: Այլ լոկ պիտի ցուցնեմ ընդհանուր գծերով ու հաւաքական փաստերով այն անտեղութիւնքը՝ որոց մէջ ընկան մեր բանասէրը՝ Վստրենացին տեղափոխելու իրենց ծայրայեղ և անբնական ճիգերով: Այս պարագային արդէն հարկ չի մնար շօշափել կամ հերքել բոլոր հակառակ պատճառաբանութիւնքը, այլ պիտի շատանանք կարեւորագոյններով: Վասն զի երբ մեր դրական ապացոյցներն իրենց կարգին կը խախտեն ի հիմանց պատմւելին յետնութեան վրայ պնդող տեսութիւնքը, ցոյցած կը լինինք անոնց յարմարական փաստերուն տկարութիւնն ալ: Մեր ապացոյցներն այնպիսի են, որ պէտք չեն թողուր նաեւ պաշտպան կողմին հասարակ զինուց օգնութեան կամ մանր յիշատակութեան: Մտնենք ուրեմն մեր նիւթին մէջ:

1. Ուղղոր. եւ առոգ. հայերենի. Վենետիկ, 1933, 60-63.
2. Կամ Kleine Schriften, III, 332-33. — 3. Բազմ. 1886, 1-15. — 4. Նորագոյն աղբիւրք Մ. Խորեն. Վենետիկ, 1893, 1894. — 5. Հանդ. ամս. 1893, 243. 1894, 134. — 6. Քնն. պատմ. Հայոց. Գ, 347,

4. — Առաջին անգամ զՄովսէս տեղէն խախտողն եղաւ Ա. Գուտշմիդը՝ «Բրիտանական Համագիտարանի» մէջ² (ԺԶ, 861), փոխադրելով զայն դէպ ի 634-642 թուականը, զոր փորձեց հերքել Հ. Բ. Սարգիսեան: Մեծագոյն ուշադրութիւն գրաւեց Ա. Կարիեր, մղելով Հայոց պատմիչը մինչեւ Ը դար, բայց միշտ թարթափելով ենթադրութեանց ու վարանմանց մէջ: Իւր ուսումնասիրութիւնք (շատ համառօտ)՝ լոյս տեսան նաեւ հայերէն, Հ. Թ. Տաշեանի ձեռամբ: Իւր կարծեաց յաւելեցան Պ. Վետտեր³, Ա. Գարագաշեան (ընելով Ե դարուն⁴) և Հ. Գեղեցիկ⁵. Հ. Տաշեան Ե դարուն կողմը մնաց⁶, և յետոյ եւս վերապահ գտնուեցաւ իւր համոզման յայտնութեանը մէջ: Իսկ ուղղակի ճակատեցան Կարիերի դէմ՝ Սուր. Վ. Պարոնեան⁷, Ս. Մալխասեան⁸, Հ. Սարգիսեան⁹, և Ն. Մառ՝ ուսերէն առանձին ուսումնասիրութեամբ մը¹⁰:

Ինչ ըրաւ Կարիեր: Կոչեց նախ փոքր կոտորակ մը Սեդրեաստրոսի վարքէն, ուր Խորենացին նմանող է անոր, այլ ոչ բառացի հետեւող մը. որով կրնայ շատ լաւ հանդիպած լինել անոր յոյն բնագրաց մէջ, որոց բան զհայ պատմիչն հնութիւնը փաստեց Հ. Սարգիսեան: Կարիեր երկրորդ անգամ համեմատութեան դրաւ զԽորենացին Մաղաղասի ժամանակագրութեան հետ (որ կը հասնի մինչ 563 թուականը), ցոյց տալով ոչ զանգուածային ու բառացի յառաջերութիւն մը մեր պատմէն, այլ նմանութիւն մը ցիր ու ցան բառերու և գաղափարաց, վերջինքս՝ քննադատին վըրայ: Եւ նկատելով որ Մաղաղասի ժամանակն անձանթ է, և իւր գործը կըրնայ և շարունակուած լինել ուրիշէ, և թէ անոր պատմական տեղեկութիւնք զլիւն

348. — 7. Հանդ. ամս. 1897, 76. — 8. Ուսումն. ստոյն Կախար. 1892, 75-78. — 9. Հանդ. ամս. 1892, 343. — 10. Մառ, 1892, էջ 1852. — 11. Տես. Սեդր. պատմ. եւն. Վենետիկ, 1893. Բզմ. 1894, 198-210. 1903, 509, 541. — 12. Համատ. Սոկ. սքոլ. եկեղ. պատմ. Վրաց. 1897, 322. խզ.

չէին կրնար բղխել, կը կարծեմ՝ որ գէթ անոր աղբերը կրնային նաեւ խորենա-
ցւոյն ծանօթ ու ծառայած լինել:

5. — Գաղիացի բանասիրին բացած դռնէն ներս վազեց՝ մեծագոյն թափով մը՝ նախ Գր. Խալաթեանց, և զանազան ան-
գամներ զբաղեցաւ այս խնդրով: Ի հաս-
տատութիւն խորենացւոյն յետնութեան՝
յառաջ բերաւ անոր կարծեցեալ փոխա-
ռութիւնը փոքր Սոկրատէն, որ կը կա-
յանային նոյնպէս զաղափարաց ու շատ
հասարակ բառերու մէջ. ընդդէմ, խմբեցաւ
պատերազմ, որ կույի, յօգնարիւն ու նմա-
նիք¹, որոց կը համարիմ՝ թէ առանց հայ
Սոկրատին ալ տեղեակ էր խորենացին, և
կրնար նաեւ յոյն բնագրին դիմաց գոր-
ծածել զանոնք: Աւելի ընդարձակօրէն կո-
չեց նաեւ Սեղբեստրոսի վարուց հատուած-
ները², առանց աւելի արդիւնք մը տալու՝
ի նպաստ օգտուած լինելուն հայերենէն,
և ոչ յունէն:

Խալաթեանց աւելի յառաջ գնաց. և
համեմատելով զՄովսէս Ղեւոնդի պատ-
մութեան հետ, որ զրուեր է իբր 790ին,
գտաւ՝ որ խորենացին լինելով ի բնէ «բա-
նագող» մը, օգտուեր է նա և նոյն պատ-
մընէն: Եւ իւր ուսերէն կրկնակ աշխա-
տութեանց մէջ³ հետեւցուց՝ որ Հայոց
պատմութիւնը շարագրուեր է յետ 790
թուին, որ ըսել է թ դարուն: Խալաթեանց
դիւրապատրաստ էր հետեւանքներ հանե-
լու և փութով լուծելու դժուարագոյն հար-
ցերը: Մեր հերքումն իւր տեսութեանց՝
յետոյ պիտի գայ:

6. — Մես. Վ. Տէր Մովսէսեան՝ փոքր
Սոկրատի յառաջաբանին մէջ չհաւանե-
ցաւ՝ որ խորենացին օգտուած լինէր նոյն
աղբերէն. բայց ընդունեցաւ Սեղբեստրոսի
վարքէն առնուելը, թէպէտ ոչ մեզ հասած
հայերենէն: Գալուստ Տէր Մկրտչեան գոհ
չմնաց այդ բացատրութեամբ. և Սեղբես-

տրոսի ընդարձակ վարքէն յառաջ բերաւ
նշխար մը, յորում խորենացին կը զու-
գընթանայ անոր հետ՝ ինչ ինչ փոփոխու-
թեամբը ըստ իւր սովորութեան: Եւ հե-
տեւցուց. «Այստեղ այլ եւս որ և է կաս-
կածի կամ առարկութեան տեղի: Եւ մնում:
Չորոփորեցի Գրիգոր Արսար կամ Արա-
սեան Գրիգորը թարգմանում է յունարե-
նից Սեղբեստրոսի վարքը, Տիրակացու
ձեռքով կատարուած Սոկրատի թարգմա-
նութիւնից 18 տարի առաջ, 678 փրկչա-
կան թուին, ինչպէս հաւաստում են վա-
ւերական յիշատակարանները. (տես յոջր.
Սոկ. Սքուլաստիկոսի): Նոյն այդ քաղա-
նարիւնից մի ամբողջ երես ընդօրինակուած
է խորենացու Պատմութեան մէջ: Այս ըն-
դօրինակութիւնը, ակնհայտ է ուրեմն, որ
ոչ մի պէպքում չէր կարող 678 թուից
առաջ լինել»: Հետեւանքը: Պարզ է.
«678 թուից առաջ խորենացու Հայոց
պատմութիւնը չկար⁴»: Մեսրոպ վարդա-
պետ հրապուրուեցաւ փաստէս, փոխեց իւր
համոզումը, և ինքն ալ 676էն յետոյ և
«մինչեւ է դարու վերջը» մղեց զխորե-
նացին⁵:

Այդ թուականը թանկագին են մեզ, որ-
պէս զի տեսնենք յետոյ՝ թէ Հայոց պատ-
մութիւնը կար ու ծանօթ էր արդէն հայ
Սոկրատի 696 ու Սեղբեստրոսի 678 տա-
րիներէն⁶ յառաջ: Խորենացւոյն տրուած
փոխառութեանց դէմ զինեցաւ Նորայր
Բիւզանդացի, ջանալով պահել զայն Ե
դարու մէջ, և Սոկրատի խմբագրողը դնե-
լով փոխառու⁷: Կոնիբիր քննեց ինքն եւս
այդ խնդիրները, և յանգեցաւ այն հե-
տեւութեան՝ թէ խորենացին Ե դարու ծա-
նօթ պատմագիրն է⁸:

7. — Ապա եկաւ Հ. Ն. Վ. Ալիսեան՝
ուսումնասիրութեամբ մ'Անահտի մէջ⁹, ուր
շարեց բանասիրութեան ցարդ ձեռք բե-
րած արդիւնքը կամ ապացոյցները՝ Հայոց

պատմահօր աւանդական ժամանակին դէմ.
այսինքն տասը կետեր անոր մէջ՝ Ե դա-
րու հետ անմիաբան նկատուած, որոց պի-
տի պատասխաններ իրենց կարգին:

Պատ. Հայրը թուեց պարզապէս ու շեշ-
տելով՝ խորենացւոյն կարծեցեալ աղբերքն
ալ. Սեղբեստրոսի վարքն ու զՄովսէս, ինչպէս
որոց պատասխանը տուինք կարճ. նոյն-
պէս զՓարպեցին, Սեբէոս (660ին) և զԱ-
նանիա Շիրակացի (երկրորդ կէս Ե դա-
րու), որոց առաւելագոյն իրաւամբ պէտք
է փոխատու նշանակել զՄովսէս, ինչպէս
պիտի տեսնենք: Նոյն համոզմամբ պատ.
Հայրը խորենացւոյն վերջին զուգորդ, որ
Ողբն է, տարաւ կապեց Բ դարուն, և
զայն ամբողջ Պատմութեան հետ տուաւ
Ղեւոնդի. և այսու «Մովսէս խորենացւոյ
բազմադարեան գաղտնիքը լուծուած» հա-
մարեցաւ:

Երկրորդ անգամ ալ երեւցաւ Հ. Ալի-
սեան, և աւելի ընդարձակ ուսումնասի-
րութեամբ մը՝, յորում նախ զգացուց իւր
անհամաձայնութիւնը խալաթեանի հետ,
գտնելով զայն «նախապաշարուած» մը,
և «թեթեւօրէն անցած խնդրոյս վրայէն»,
իրաւունք տալով մեզ ինչ որ ըսինք վե-
րեւ: Եւ դարձաւ հաստատել Մովսիսի ու
Ղեւոնդի միջեւ մեծ նմանութիւնը նկա-
րագրական, բառագիտական, գաղափարա-
կան, դատողական և այլ տեսակետերով.
և հակառակ Խալաթեանի հետեւցուց՝ թէ
«Մովսէս խորենացի և Ղեւոնդ մի և նոյն
անձնաւորութիւններն են». և թէ «Հայոց
պատմութիւնը յօրինուած է 806էն ետքը
ոչ շատ ուշ քան 820, ուստի 810ին մեր-
ձաւորապէս» (401): Այս պատճառաւ ալ
Սահակ Բագրատունին չէր կարող լինել
Մամիկոնեան Վահանայ զինակիցը (382),
զոր յիշեցինք վերեւ: Պատ. Հայրը քննեց
ու ճշդեց՝ որ դա 806-816 թուականին
կործէից տէր՝ որով և Ղեւոնդի ժամանա-
կակից համանուն իշխանն էր: Եւ հետեւ
ցուց՝ թէ յետ Ղեւոնդի մահուան՝ երկրորդ
անձ մը «կարեւոր տեսած է կեղծել (անոր
այդ գործին) ժամանակն ալ, անունն ալ»,
ներշնչուելով Մովսէս մարգարէի անունէն՝

որ Հրէից ծննդաբանութիւնն էր շարա-
գրած, ինչպէս Ղեւոնդ Հայոցը (382-404):

Եւ այդ կեղծարարը, կամ ուրիշներ
ըստ այլոց, մոգական կարողութեամբ մը
կը յաջողին այնպէս ջնջել հրապարակէն
Պատմութեան հարազատ բնագիրը, որ
իրենցը միայն կը մնայ ու կը հասնի ոչ
մեր միայն, այլ և թով. Արծրունւոյ ձեռ-
քը, որ կը գրէր դէպ ի ժ դար, և զՄով-
սէս աշակերտ գիտէր Մեսրոպայ (82):

Վերջնական խօսքս դեռ չըսած, նե-
րուի ինձ հարցնել նոյն Հօր: ա. Ղեւոնդ
եթէ ժամանակակից պատմութեան հետ՝
զոր շարագրեց՝ փափագեցաւ ու գրեց ազ-
գիս հին պատմութիւնն ալ, ինչո՞ւ զայն
չհասուց մինչեւ իւր օրերը, և ընդհատեց
440 թուին: — Դ. Նոյն հարցումն Հ. Ալի-
սեան խորենացւոյն համար ըրաւ¹, որոյ
պատասխանը կու տայ Մովսէս ինքնին,
ըսելով՝ թէ իւր ուշադրութիւնը կը գրաւեն
«բազում գործք արութեան՝ գործեալ ի մե-
րում աշխարհիս, և արժանի գրոց յիշատա-
կի» (Ա, Բ). թէ իրեն համար խնդութիւն
է ճառել մեր Հայկազեան թագաւորաց
մասին, որ իրեն «են սիրելիք՝ որպէս
բնիկը և իմոյ արեանառուը և հաւաստի
հարազատը». և որոց օրով կը փափաքէր
ծնած լինել «և նոցա տերութեամբն իւր-
ախճանալ, և յարդեացս ապրել վտառ-
գիցս» (Ա, Իա, Իբ), որոց վրայ յայտնի
է՝ թէ խօսելու բնաւ յօժարութիւն չէ ու-
նեցեր. և պատմութիւնը պիտի կնքէ իւր
մեծանուն վարդապետաց՝ Սահակայ ու
Մաշթոցի մահուամբ, որ մեր աշխարհի
փառաց վերջակէտը դրաւ, անոր յաջոր-
դող պղտոր շրջանն արժանացնելով դառն
ողբի մը միայն. և եթէ կարենար, պիտի
դառնար՝ «արտաբոյ այոց գրոց» ս. Սա-
հակայ վարուց վրայ միայն (Գ, Կէ): Սրտի
պահանջ մ'էր այդ սահմանն իրեն համար.
Իսկ Ղեւոնդ ինչ պատճառ ունէր ընդհա-
տելու նոյն վարդապետաց քով: — Գ. Եթէ
խորհուր՝ թէ յառաջ քան զինք Եղիշէ,

1. Մով. խորեն. նոր աղբ. մասին. Վիեննա, 1898, 13-15, 41-45. — 2. Անդ. 27-33. — 3. Հայ վիպեր Մ. խորեն. պատմ. մեջ. Մոսկուա, 1896, 131, 190. Հայ Արշակունիք. Մոսկուա, 1903, 216 եւն.

4. Արարատ, 1897, 422-24. — 5. Անդ. 1898, 165-173. — 6. Սոկ. սքուլ. Յոջր. ձգ, ձե. — 7. Մշակ, 1898, Թ. 192, 195, 216, 217. 1899, 16, 17. — 8. Հանդ. ամս. 1902, 1, 85. — 9. 1929, Թ. 4, էջ 67-77.

1. Հանդ. ամս. 1930, 130, 258, 382. — 2. Անա-
հիտ, 1929, 69.

Ղազար ու Սերէոս կային արդէն, բայց աւելի վեր կանգնած էին Փաւստոս և Ագաթանգեղոս եւս, զորս հաւասարապէս ամփոփեց ընդհանուր պատմութեան մէջ. ինչո՞ւ զանց ընէր յաջորդ դարերը: — Դ. Տարիներով յոյն աշխարհի մէջ թափառող և հելլենագէտ խորենացի մը, ինչպէս կը ներկայացնէ իւր անձը, կրնար թըղթաթեղ ալ թագմաթիւ (չհայացած) օտար աղբիւրները՝ զորս կը յիշէ: Իսկ Ղեւոնդի՝ իբր բնակավայր հազիւ Մաքենոցաց կամ այլ մենաստան մ'ու քանի մը հայախօս գրքեր տեսնել կու տայ յերկուանօր Հ. Ակինեան, և քանի մը պտոյտներ հայ հողին վրայ¹. Դուր ճանչցաւ ուրեմն նա իւր աղբիւրները:

8. — Նոյն 1930 թուին, ուր կը գրէր Հ. Ակինեան, նա և Յ. Մարկուարտ գրագէտ ալ խնդրով՝ Բագրատունեաց ցեղաբանութեան քննութեան առթիւ², և յանգեցաւ այս եզրակացութեանց: ա. խորենացւոյն աղբիւրներէն Մար Աբաս կատինա, որ կը խօսի նա և Բագրատունեաց մասին, գրուել է յետ Ղեւոնդի, թ. դարու առաջին կիսուն՝ «Իշխանաց իշխան» Բագարատի ապարանից մէջ ի Տարօն: — Բ. Արշակ (Վաղարշակ)՝ Բագրատունեաց նախնին «Փառնաւագեան Բագարատը» կը կարգէ «Իշխան և հրամանատար ամենայն թագաւորութեանն»³. և թէ այս տեղեկութիւնը կը յարմարի՝ ուստի և շինուել է՝ Տարօնոյ յիշեալ տիրոջ վրայ, որ ուրացաւ հաւատքը: — Գ. խորենացին ատեցող այդ խոտորելոյն, նոյն պատիւը կը վերագրէ Շամբատ Սմբատին (Ա, իբ), որ և Բագարատ (Բ, գ), մեծարելու համար 856ին Սամարայի մէջ նահատակուած Սմբատ իշխանը: — Դ. Մովսէս իւր պատմութիւնը գրել է նոյն Սմբատայ որդւոյն Աշոտի պալատան մէջ:

Խորենացւոյն ընծայուածէն աւելի է Մարկուարտի այս կարկատանքը, որոյ վրայ չեմ ծանրանար հօս. զի յետոյ բուրին հետ պիտի սրբենք զայս ալ:

9. — Յաջորդ տարին Աւետի մէջ⁴ յասպարէզ անցաւ Ա. Զամինեան, որ կար-

դացած զՀ. Ակինեան, և «հաստատուած Զ դարի պատմիչներից եղած փոխառութիւնների վրայ», զորս քննադատութիւնը ցոյց տուած էր, «խորենացուն, ըսաւ, դարձեալ է դարի մատենագիր համարել մենք չենք կարող»: Եւ նկատելով անոր ազդեցութիւնը Սերէոսի, Ղեւոնդի և այլոց վրայ, զայն տարաւ կանգնեցուց «է դարի առաջին քառորդում»: Դիտել տուաւ՝ թէ Ստ. Մալխասեանց արդէն 1899ին ցուցած էր Սերէոսի զՄովսէս գործածելն ու յիշելը: Հերքեց Ղեւոնդի հայրութիւնը խորենացւոյն պատմութեան (117): Եւ հաստատուած «Զ դարի» մեզ անձանթ պատմաց վրայ, որոցմէ օգտուել է Մովսէս, և յեցած թով. Արծրունւոյ բազմասխալ տեղեկութեանց անոր մասին, անոր կեանքը հասուց մինչեւ 635-637 թուականը (118):

Զամինեան զայն միանգամայն ընկեր շինեց «երկրորդ կամ կրտսեր թարգմանիչների», որ են՝ ըստ իրեն՝ Եղիշէ, Դաւիթ, ինք Մովսէս խորենացի, Մամբրէ վերծանող, ձորափորեցին Գրիգոր, և Վրթանէս Քչկան՝ երիտասարդ վանական, և յետ 553 թուին յղեց յԱղեքսանդրիա ուսման ու դարձուց (119-24): Իսկ ըստ մեր ծանօթութեան՝ «կրտսեր թարգմանիչը» ուղղակի ս. Մեսրոպայ աշակերտաց խումբն էր, որուն կը պատկանէր և Մովսէս. տարբեր ժամանակ ու տարբեր անձինք, որոց դարձը կը պատմէ Փարպեցին է դարուն իսկ՝ առ Վահան թղթին մէջ. յանուանէ յիշելով զՄովսէս, Տէր, Խոսրովիկ, Աբրահամ, — ուրիշներ՝ որոց անուանք կորած են թղթի անկմամբ, — և անոնց հակառակորդաց բերանը զնելով խօսքս խոսրովկայ մասին, «Ահա դուրս միւս քարգմանե» (607-9), որպէս զի համոզուինք՝ թէ ասոնք էին թարգմանիչը, և թէ այս տիտղոսն յատուկ էր ս. Մեսրոպայ աշակերտաց միայն:

1. Հանգ. տմ. 1929, 332-340. — 2. Die Genealogie der Bagratiden եւն. Leipzig, 1930. ըստ Մանդեկանի: — 3. Կոչմանց մէջ խորենացւոյն խառնակ ընթերցում մը կայ: — 4. 1931, Սեպտ. 117-136.

Յայտնի է՝ որ Զամինեանի տեսութիւնը ջերմ երեւակայութեան մ'արդիւնք է, որ կը շարունակէ ստեղծել, յանձին մեր պատմագրին տեսնելով զՄովսէս եպս. խորխոռունեաց, որ ծանօթ է է դարու սկիզբը¹: Այդ շրջանին Պարսից ընդ Յունաց պատերազմական շարժումներ ծանր փնտսներ կը գործեն Հայաստանի մէջ. և անոնց վրայ է՝ որ իբր թէ նոյն Մովսէս 604ին կը յօրինէ ծանօթ Ողբը (126-27): Գեղեցիկ՝ բայց անհիմն յերկրանք մը, ինչպէս կը տեսնենք՝ երբ անցնինք Ողբին քննութեան:

10. — խորենացւոյն վերջին քննադատն եղաւ Մանանդեան, որոյ գործն յիշեցինք կանխաւ (56): Եւ ինչպէս նախորդները, սա եւս կարծեց՝ թէ «խորենացու մութ ու խրթին առեղծուածը լուծուում է» իւր աշխատութեամբ (4): Պարոնն ուշագրաւ գտնելով՝ որ Հ. Ակինեան «խորենացու պատմութիւնը համարում է շատ ուշ ժամանակի գործ», անոր փաստերէն ոչ մին սակայն ընդունելի կը գտնէ: Ըստ իրեն՝ «բաւարարաչափ հիմնաւորուած չեն» նա և Մարկուարտի զիտողութիւնը ի նպաստ թ. դարուն, թէ և նա «խորենացու ժամանակն որոշել է ճշգրիտ կերպով», և որոյ վրայ կը հիմնուի և ինք Մանանդեան (126-29): Կ'անցնի հերքելու մի առ մի Հ. Ակինեանի տեսութիւնը, և հաստատել իրենները, որոց համեմատ Հայոց պատմութիւնը գրուել է յետ Բուդայի արշաւանաց՝ որ պատահեցաւ 852-855 թուականին: Անոր Ողբին մէջ կ'ակնարկուի կրօնական հալածանաց, ուրացութեանց, յափշտակութեանց ու գերութեանց, որ կը կատարուին արաբական տիրապետութեան ներքեւ (129-34). պատմագրին յունասիրութիւնը կը զուգադիպի Բագրատունեաց «բիւզանդասէր հակումներին» հետ (143-49). և անոր աշխարհագրութեան մէջ Շիրակաշատ աւանը կը կոչուի նա և Մաւրիկապալիս, կապուած Մօրիկ կայսեր (թ. 582-602) անուան հետ (149-52): Կը հետեցնէ՝ թէ պատմիչը Զաքարիա կաթողիկոսի ժամանակակից ու գործակից

«Մովսէս քերթողն» է (155-57): Եւ ի հաստատութիւն իւր տեսութեան՝ ինքն ալ կը կառչի Ողբին, զիտելով՝ թէ այդ Մովսէսը «բարառնութեամբ» և «զիմառնութեամբ» կամ «կերպարանափոխութեամբ», որ «իններորդ և տասներորդ դարերում մատենագրական սովորական ձևեր էին», ինք զինքն աշակերտ ներկայացուցեր է Սահակայ ու Մեսրոպայ (175). փոյթ չընելով՝ թէ այդպէս կը կորուսանէր իւր ինքնութիւնը, և իւր երկունքն օտար ծնողի մը կու տար:

Պէտք է ըսեմ նախ՝ որ անտեղի է խորենացւոյն պատմութիւնը կապել անոր ընծայուած միւս աշխատութեանց հետ, որոց մասին այլ դատաստան կազմելի է, և այլ պատմութեան: Իսկ իւր ստեղծած պատմագիրն ու թուականը պիտի հերքուին այլոց հետ դրական ուրիշ փաստերով:

11. — Մեր այդ փաստերուն չեկած՝ կ'արժէ որ պատասխանենք նախ բանասիրութեան նշանակած տասը կետերուն, յառաջ բերուած Հ. Ակինեանէ (աստ՝ 58), որոնք հակառակել կը կարծուին խորենացւոյն հնութեան. և որոց մէկ մասը մտացածին են, և միւսը կարօտ մեկնութեան: ա. խորենացին իրեն ծրագիր դրել է՝ գրել «համառօտ և հաւաստի» (Ա, ա), և «գերագելն միայն խոկալով» (Գ, կե). հետեւաբար աւելորդ է պահանջել իւրմէ՝ որ ճոխանար քան զկորին ու Ղազար, թէպէտ և ունի ազոցմէ տարբեր բաւական բաներ եւս, ինչպէս Սահակայ շքեղ ատենաբանութիւնն յարցունիս Պարսից, նա մականեր են:

բ. Անտեղի է որոնել իւր քով առաջին թարգմանչաց յատուկ ոսկեղինիկ բարբառը, կամ յունարան դպրոցին խառնախօսութիւնը, որ միայն Զ դարէն կը բկսի երեւիլ աւելի ընդհանուր ձեւով: Իւր լեզուն այդ երկուքին միջինն է և բուն տեղը, ինչպէս Եղիշէին ու Ղազարին ալ, բայց կանուխ ու ճարտար քան՝ անոնցը: Այս կետին պինդ փարեցաւ և Ն. Բիւ-

1. Գիրք քղբոց. Տփղիս, 1901, 151, 196.

զանդացի¹, որոյ հեղինակութիւնն հայե-
րենի մէջ հանրաժանօթ է:

դ. Պիտի հաստատեմ՝ որ աւանդութեան
խորենացին ոչ միայն տեսած էր, այլ և
պէտք էր տեսնել 458ին Բ Պերոզի գա-
հակալութիւնը, անոր նախորդ անուանա-
կիցն «առաջին» կոչելու համար, ինչպէս
նկատեց Գուտշմիրդ: Որով 458ը չի հա-
կառակիր անոր հնութեան:

դ. Մովսէս զՍահակ Բագրատունի մեկե-
նաս ընտրելով, երբեք չի ենթադրեր զայն
«իրեւե ասպետ և մարզպան», ինչպէս կը
պահանջէ պատ. Հայրը. որով անճիշդ է
481 թուականն անոր պատմագրութեան
«կանխագոյն եզրն» համարել, որով և
արգել մ'անոր հնութեան. պիտի տեսնենք
զայդ:

և. Թագէտսի նշխարաց յայտնութեան
(իբր պատահած 484ին) յիշատակութիւնը
խորենացւոյն քով՝ շատ յետին եկամուտ
մ'է. անոր գերեզմանն աներեւոյթ էր ի
Հայս մինչեւ ցԺԳ դար, ուր նախ կը սկսի
ցոյց տրուիլ. իսկ անոր նշխարաց մա-
սունք հազիւ կ'երեւին ԺԷ դարուն, և ա-
նոնք ալ կասկածելիք, ինչպէս այլուր
ցուցած եմ փաստերով²:

զ. Ապացոյց մը չէ Մովսիսի գրոց ան-
գոյութեան փարպեցւոյն օրով՝ ասոր իւր
պատմութիւնն նրորոյ կոչելը (ոչ չորրորդ
ըստ Հ. Ալիքեանի)՝ յետ Ագաթանգեղոսի
ու Փաւստոսի՝ զորս կը յիշէ (2), մինչ
այլուր կը զգացնէ՝ թէ կարդացեր է զկո-
րին եւս (35), զոր սակայն կարգէն նոյն-
պէս դուրս է թողեր: Չէ յիշած զխորե-
նացին, և սակայն իւր և անոր շարա-
գրութեանց մէջ բաւական նմանող կտորներ
մատնանիշ ըրաւ Ն. Բիւզանդացին³, որոց
զՄովսէս փոխառու կարելի պիտի լինէր
դնել, եթէ քան զայն կանուխ գրած լի-
նելուն ապացոյցներ չունենայինք: Խորե-
նացին ինքն եւս օգտուեր է Փաւստոսէ և
կորիւնէն, բայց առանց յիշելու զանոնք:

ե. Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ Հայր Թու-

տինիանոսէ չհնարուեցան, ինչպէս կ'ըսէ
Հ. Ալիքեան՝ Գուտշմիր հետ, այլ կան-
խաւ ալ կային⁴. և անոնց հետեւողու-
թեամբ էր՝ որ կայսրը Ծովագ նահանգն
եւս Չորրորդ Հայր անուանեց: Սակայն
իւր հրովարտակէն չի հասկացուիր՝ թէ
այդ կոչումն անձանօթ էր բոլորովին, երբ
ինք զայն 536ին պաշտօնական ըրաւ:
Հակառակ պարագային կրնայ և յետա-
մուտ լինել Չորրորդ Խորենացւոյն մէջ:

ը. Ծապհոյ մինչեւ ի Բիւթանիա հաս-
նելուն դէմ, զոր կը յիշէ Մովսէս, փաստ
չտուաւ Գուտշմիր, և 608ի ժամանակն
արգել մը չէ առաջնոյն:

բ. Ըստ քիմս է կովկասայնոց ի Հա-
յաստան ասպատակութեանց «մանրա-
մասնութիւնները» է-Ը դարերու արշա-
ւանաց միայն վերագրելը. մի՞ թէ ըստ
դարուց կը փոփոխէին անոնք իրենց յար-
ձակման կերպերը:

ժ. Հայոց պատմութեան հեղինակին մէջ
Բագրատունեաց բարեկամ և Մամիկո-
նեանց երդուեալ թշնամի մ'ու բոլորը սեւ
ակնոցով տեսնող մը կը նկատէ Հ. Ալի-
քեան. և հետեւաբար երկու տոհմերուն
մէջ Ը դարուն գոյացած հակառակութեան
ժառանգ ու թարգման մը: Ուրդեօք նոյն
Հօր գործածածը մեր օրինակէն տարբեր ըն-
թերցուածներ ունի. որովհետեւ մեր օրի-
նակի Խորենացին բոլորովին աննման է
իւր նկարագրածին: Մեր հեղինակին քով
կան Մամիկոնեանց երկու խումբ. մին
սեւերու, ինչպէս Գնեւայ դաւաճան վար-
դանն և ուրացող հայրենադաւ վահանը
(Գ, իբ, իթ, լե), զորս փաւստոսէն առաւ
նոյն գունով. և միւսը՝ լաւերու, որոց
պատշաճ բաժինը տուած է. փայլուն ծա-
գում և մեծ դեր մ'անոնց Մամգոն նախա-
հօր (Բ, ձա, ձդ). քաջութիւններ Մուշեղայ
և Սամուելի (Գ, լէ, խե). ս. Սահակայ
խնդրանօք սպարապետութեան պատին
Համազասպայ, և ստբատելատութեան՝ ա-
նոր որդւոյն վարդանայ (Գ, ծա, կէ), և

բարեգութ պաշտօն մը վերջնոյս կնոջ
Դատրկան՝ ս. Սահակայ յուղարկման մէջ
(Գ, կէ): Աւելի փարուսն առ Բագրատու-
նիս՝ իւր մեկենաս Սահակայ ընտանեաց՝
այո. բայց ուր է հօդ թշնամութիւնը Մա-
միկոնեանց դէմ:

Կը կրկնեմ՝ թէ մոռնալու չէ բնաւ Խո-
րենացւոյն մէջ յետամուտ մասերու պա-
րագայն եւս: Եւ ի՞նչ զարմանք. զրոց
գիւտի նկարագրին ընդարձակ մէկ հա-
տուածն ալ Մովսիսէն Ղազարայ անցեր
է. և Հ. Ալիքեան «բռնի ագուցուած»
նիւթեր նշմարեց նա և Ղեւոնդի մէջ¹: Չէ
կարելի նոյնպիսի չհամարել և այն տողը,
որով Մովսէս ցոյց կու տայ Եւսեբեայ
եկեղ. պատմութեան օրինակի մը վայրը.
«խնդիր արասցես ի Գեղարքունի՝ ի գա-
ւառին Սիւնեաց» (Բ, ժ), ինչ որ անսո-
վոր է հնոց կոչումներու մէջ. և ակնբեւ
է՝ որ հօդ նոյն կողմերն ընդօրինակողի
մը մատը կայ. թէեւ յինքնան ստիպողա-
կան դեր մը չունի դա պատմչին ժամա-
նակի խնդրոյն մէջ:

12. — Կ'անցնինք այժմ տեսնելու մեր
որոշ ապացոյցները պատմահօր հնութեան,
և անոր բոլոր քննադատից միանգամայն
տալու մեր դրական պատասխանը, սկսե-
լով խօսեցնել նախ անոր անտես մնա-
ցած հին ու յարգի վկայքը:

ա. Հ. Ղ. Ալիքեան յանձին սակաւա-
ձանօթ Յովսիայի տեսաւ Խորենացւոյն
հնագոյն վկայն՝ «որ ի կէս Զ դարու», որ
գրեր է համառօտ պատմութիւն մը՝ Թա-
թուլ, Գիւտ, Թովմաս ու վարոս ճգնա-
ւորաց, «վարագրայ Գաբեղենից տեառն»
խնդրանօք², զոր կը նոյնացնէ 555ի Ժո-
ղովին մասնակից «վարազ Գաբեղեան»
իշխանին³ հետ: Յովսիայի քով կը կար-
դանք արդարեւ. «երանելին Մովսէս քե-
րողահայրն ի պատմութեան ուրեմն յիշէ
և այսպէս ասէ. Չայոս ժամանակաւ երա-
նելին Թաթուլ» եւն. համառօտ կոչում

մը, որ սակայն նախ՝ չկայ Խորենացւոյն
քով, այլ «ի պատմութեան ուրեմն», որ
կը նշանակէ Հայոց պատմութեան զատ
զրուած մը. ուստի և տարբեր Մովսիսէ
մը: Երկրորդ՝ Յովսիայի զրուածին մէջ
կան ակնարկներ, որ նոյն գրիչը կը հե-
ռացնեն Զ դարէն, այսպէս՝ կ'ըսէ թէ Թով-
մասու յիշատակը կը հաստատէ նախ Յոհ.
կթղ. Գաբեղենացի (թ. 557-574). և
զայն «յետ ժամանակաց» տօնախմբելու
կու գայ Աշոտ Բագրատունի (հայր Պա-
պայ՝ որ յիշուած է 594ին Սեբէոսէ. Գ.
Ժա): Ապա կու գայ նա և «իշխանն Բա-
գրեւանդայ և Արշարունեաց» Աշոտ որդի
Սմբատայ, որ ծանօթ է հօրն հետ միա-
սին, և իշխան էր Հայոց իբր 686-688
թուին⁴: Այս հաշուով՝ Յովսիա ապրած
լինելու է Ը դարուն, եթէ ոչ աւելի ուշ
եւս: Երրորդ՝ վիեննայի թ. 2 Ճառքնորին
մէջ կան՝ «Մովսիսի պատմագրի վասն
գիւտի ս. Խաչին որ յերուսաղէմ»⁵. և
«Յաղագս սրբոյ նշանին որ ի վարագ՝ նո-
րին Մովսիսի պատմագրի ասացեալ»⁶,
ուր կը յիշուին Ներսէս Շինող ու վարդ
պատրիկ ոշտունի, և խաչին գիւտը՝ պա-
տահած 653ին: Ուստի ով ալ լինի Յով-
սիայի Մովսէսը, պատմիչը չէ կարող Խո-
րենացւոյն հնագոյն վկայն լինել. և իւր
«քերթողահայրն» իսկ արդիւնք է անձանց
շփոթութեան իւր կողմանէ:

բ. Մեր ունինք ուրիշ երկու պատմիչներ
եւս է՝ դարէն, Սեբէոս ու Մ. Կաղանկա-
տուացի: Առաջնոյն աշխատութիւնն է
«Պատմութիւն ի Հերակղ», զրուած 660ին,
որոյ Բ դարութեան վերեւ կը վկայէ՝ թէ
զայն հաւաքեր է «ի պատմագրացն Մով-
սիսի Խորենացոյ և Ստեփանոսի Տարո-
նացւոյ»: Բ. Պատկանեան Սեբէոսի Ա և
Բ դարութիւնը (կամ գլուխներ) յետա-
մուտ համարեցաւ զանազան ներքին պատ-
ճառներով, և մանաւանդ Ստեփանոս Տա-
րօնացոյն համար՝ որ ԺԱ դարու Ասողկան

1. Մշակ, 1899, թ. 192. — 2. Կարեւոր խնդիրներ
հայ եկեղ. պատմ. 39-52: — 3. Քննասեր, Բ, 21-28: —

4. Հմմտ. Հ. Գեղեկ, Սկզբնաւոր. Բիւզանդ. Բանա-
կար. գրութեան. վիեննա, 1903, 27:

1. Հանդ. ամս. 1929, 612: — 2. Հայտն. Ա, 52, 66.
— 3. Գիւրգ. բոլոր, 74: — 4. Յ. Մարկուարտ, Հայ

Բագր. ճիւղեր. վիեննա, 1913, հմ. 7: — 5. Տաշեան՝
Յուշակ. 11:

անունն է: Այս գաղափարին յարեցան շատեր, բայց ի Ստ. Մալխասեանցէ¹, որ փորձեց տկարացնել Պատկանեանի փառ- տերուն ոյժը, ջանալով հաստատել ուրիշ «Ստ. Տարօնացույ» մը գոյութիւնը, բայց ոչ և հնութեան չափը. յարելով սակայն՝ թէ անկաբեղի չէ՝ որ երկու դպրութիւնը ուրիշ ձեռքէ մոծուած լինին: Ես ինքս կասկածողներէն եմ, նկատելով մանա- ւանդ Մովսիսի քով Խորենացոյ մական- նունը, որ թովմայի և Յովհ. կաթողիկոսի (Թ-Ժ դար) նախընթաց պատմագրաց ան- ծանօթ էր: Արդեօք Հերակղի պատմագրին գլխին կախուած այս կասկածն էր՝ թէ անուշադրութիւնը, որ գլխորենացին Բ-Թ դարերուն տանողաց աչերէն վրիպեցուց զՍեբէոս, Հ. Ալինեանին զայն մինչեւ ան- գամ Մովսիսի աղբիւր դնել տալով (աստ՝ 59), չեմ գիտեր: Բայց ես չեմ ուզեր յե- նուլ այս խախուտ սեան, և կ'անցնիմ միւս ապահովագոյն վկային:

գ. Մովսէս կաղանկատուացի պատմիչ Աղուանից՝ նոյնպէս կարգացեր և օգտուեր է մեր պատմագրէն, զոր և յանուանէ կը յիշատակէ, գրելով այսպէս. «Նպաստա- ւորէ մեզ քերթողահայրն Մովսէս զպատե- րագմելն Արտաւագոյ ընդ Հոովմայեցիս» (Ա, Բ), ինչ որ արդարեւ կը պատմէ Խո- րենացին (Բ, Իբ, Իգ). և որմէ առեր է ուրիշ բազմաթիւ տեղեկութիւններ եւս. ինչպէս Բագրատունեաց և Աղուանից ծագ- ման², Պարթեւաց գահուն կործանման³, Տրդատայ նահատակութեան⁴, Սանա- տրուկ իշխանի ապստամբութեան⁵, Զի- րաւայ ճակատամարտին⁶, Աղուանից նշա- նագրաց գիւտին⁷, Խոսրով գարդմանացույ⁸, Սահակայ ու Մեսրոպայ մահուան⁹. և հա- ւաքեր ամբողջ Ա, Բ գլուխը: Ուրեմն ոչ միայն տեսեր է գլխորենացին, այլ և սներ անով. և չէ կարելի ներմոծութիւն երա- զել նա և Աղուանից պատմութեան մէջ: Հօս Մովսիսի յանուանէ յիշատակութեան

տեղեակ է և Մանանդեան, բայց կարե- ւորութիւն չէ տուեր, չգիտելով կաղան- կատուացույն ժամանակը, և դասելով զայն յետ Թով. Արծրունույ (141), ըստ որում անոր պատմութիւնը կը հասնի մինչեւ Ժ դար: Իսկ ուրիշներ անոր երեսին անգամ չնայեցան: Ինձ վիճակած էր ուրեմն ար- ժեցնել զայն:

Արդ անոր մէջ կան երեք ձեռք. մին Մովսիսի, որ կ'ապրէր Է դարուն, և միւս սերը՝ շարունակողաց: Առաջինը, որ մեզ կարեւորն է, կ'երեւի թէ իւր բաժինը գրեր է հրամանաւ Զուանշիր-Թէոդորոս իշխանին. և Բ, իբ գլխին մէջ՝ որ իւր վեր- ջինն է, կ'աւարտէ յորդորակով մ'առ նոյն իշխանն, ինչ որ կնքուած է պատմութեան: Կը հաստատէ՝ թէ արարական ասպատա- կութեան սկիզբը, որ գիտենք՝ թէ եղաւ 636 թուականին, Զուանշիր Աղուանից սպարապետ կը կարգուի Գ Յազկերտէ (Բ, Ժբ). և գրելու ժամանակ կ'ըսէ՝ թէ «այս երբեակ տասներեակը և տարիք երեք են» անոր այդ պաշտաման (Բ, Իբ), որ է 33 տարի. և զոր բարդելով 636ի վրայ, կ'ու- նենանք զըրութեան թուական 669ը: Դար- ձեալ կը յիշէ նոյն իշխանին կրկնակ ու- ղեւորութիւնը ի Դամասկոս. մին՝ երբ «վեցերորդ ամ էր հարաւայնոցն (Արա- բաց) փոխելոյ զթագաւորութիւն իւրեանց ի Դամասկոս», որ պատահեցաւ 660ին, որով երթը կը լինի 666ին. յետոյ սպա- սեց «գերեամ մի ողջոյն», և դարձեալ գնաց հօն 669ին, որոյ նկարագրով կ'ա- ւարտէ պատմիչը (Բ, Իէ, Իբ): Ապահով է ուրեմն կաղանկատուացույն զըրութեան թուականը ալ: Այս ճշդումը՝ զոր վաղուց ըրած էի, ձեռք կ'առնում այժմ, ի ձայն բարձր յայտարարելու համար՝ թէ Խորե- նացին ապրեր ու գրեր է շատ կանուխ քան Աղուանից պատմիչը, որ 669 թուին կոչումներ կ'ընէր անտի իրբեւ հին պատ- մընէ մը. և որոյ զործը տարածուեր ու

մինչեւ իւր ձեռքն էր հասեր, ինչ որ ձե- ռագրաց դարերուն երկար ժամանակի կը կարօտէր, ուրեմն քան զինք շատ կանուխ գրուած:

Հետեւաբար Սեբէոս ու կաղանկատուա- ցին, կամ վերջինս միայնակ՝ առանց ա- ռաջնոյն եւս, կը կապտեն գոյութեան իրաւունքն այն անսպառ մանուածապատ խուզարկութեանց ու ճառերուն, որոնք զԽորենացին տեղափոխեցին մինչեւ Է, Ը կամ Թ դար, փոխառու ցոյց տալով քան զԱղուանից պատմիչն յետոյ հայացած (աստ՝ 58) Սեղբեստրոսի վարքէն (678ի) կամ Սոկրատէն (696ի). ուր՝ — տեղն է որ դիտել տանք՝ — այդ բարգաւաճ ու քննադատ մտքերը կրնային աւելի օգտա- կար խնդրոց նուիրել իրենց ժամանակն ու կարողութիւնը:

դ. Եւ ի՞նչ են այդ փոխառութիւնը ըս- ուածները: Սուր յիշողութեամբ մարդ մը, որ օտար մատենագրերն իրենց բնագրաց մէջ իսկ ուշադրութեամբ կարգաւորով, մտքին մէջ դրոշմեր է — մերթ և քաղբեր — ըն- տիր դարձուածներ ու գաղափարներ, և

ապա իւր պատմութեան մէջ ցրուեր է զա- նոնք, առանց կապ ունենալու ոչ ինքն անոնց հետագայ հայ թարգմանութեանց հետ, և ոչ թարգմանիչը իրեն հետ: Այս պատճառաւ իւր նմանութիւնըն ալ ազատ են միշտ և իւր նիւթին յարմարած, ոչ բառացի և ստրկական: Նոյն թարգմանու- թեանց ոմանք եւս արդէն իւր գրչէն ելած են անկասկած, ինչպէս փորձեցին ապա- ցուցանել Նորայր, Հ. Տաշեան և այլք: Կը բաւէ նկատել՝ որ իւր լեզուն եւս ըն- տրելագոյն է քան միւս հելլենաբան թարգ- մանութեանցը. զոր օրինակ Սեղբեստրոսի վարուց կտորին մէջ Մովսէս կը գրէ գե- րազանցեալ, և թարգմանիչը՝ բարեխաղա- չացեալ. բաւական ու բարխաւամ. պայծառ ու տրամաւորաշատացեալ. հաւերթող ու համ- քերդախաւ և այլն, ուր ակնբերեւ է՝ թէ երկուքն ոչ մին հետեւող է միւսին. իսկ աւելի հասարակ և ամենուն ծանօթ բա- ռերու մէջ իրարու վրայ ազդեցութիւն փնտռել՝ անտեղի է (աստ՝ 58): Այժմ կ'ան- ցնինք միւս կարեւորագոյն կետին, Ողբի քննութեան:

(Շարունակելի)

Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ

Լ Է Զ Ե Ա Թ Ի Բ Ե Դ Կ Ր Ա Ն Բ

Ուրախութիւն որ երբեմն ինծի կու գաս յանկարծոյն
Ո՛չ թէ ժպտուն էական կամ լոյսէն որ կը ծաթի
Այլ մութ քարէ մը դողդոջ տերեւներէ կամ սնոտի
Առարկայէ մը հագիւ կապուած կեանքի յուշերուն

Կու գաս և սիրտըս քեզմով իր մանկութեան կը ձգտի
Շառերուն մէջ իրիկունը կապոյտ է ըզգեցեր
Եւ ջուրերուն հեքեաթն է որ կ'արթննայ սիրաշեր
Շաղկիներու հեքեաթն է լուսընկային մէջ ոսկի

Բիւր շրթունքներ կը հծծեն անհուն խօսքեր ճշմարիտ
Սիրոյ գաղտնիքը որուն կը բացուի ակը վըճիտ
Դառնութեան ի՞նչ խորհուրդ կայ որ տրամութեան կը փոխուիս

Եւ այս քարէն զոր հովին լոյս մատներն են քանդակեր
Կը յառի դէմքը ինծի կարօտահար իմ սրտիս
Իբրեւ ըլլաս աղօթքի վերջալուստող հին պատկեր:

ԱՐՄԵՆ ԵՐԿԱԹ

1. Սեբէոսի պատմ. եւ Մ. Խորենացի. Տփղիս, 1899, 6-9, 53-59. — 2. Խոր. Ա, Իբ. Բ, Բ. կաղ. Ա, Գ, Գ. — 3. Խոր. Բ, ԿԹ. կաղ. Ա, Գ. — 4. Խ. Բ, ԺԵ.

Կ. Ա, Ժբ. — 5. Խ. Գ, Գ, Գ, Թ. Կ. Ա, Ժբ. — 6. Խ. Գ, ԼԵ. Կ. Ա, Ժբ. — 7. Խ. Գ, Ժբ. Կ. Բ, Գ. — 8. Խ. Գ, ԺԵ. Կ. Բ, Գ. — 9. Խ. Գ, ԿԵ. Կ. Բ, Գ.